

МИХАЙЛО ПАНТИЧ
Белградски университет
✉ mihpan@eunet.rs

НОВОТО ЛИЦЕ НА СРЪБСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Mihajlo Pantić
University of Belgrade – Serbia
✉ mihpan@eunet.rs

THE NEW FACE OF SERBIAN LITERATURE

In an essayistic manner, impressions from the present state of Serbian literature are shared and the processes of the last decades of the 20th century and the first two decades of the 21st century are discussed. The most significant achievements in the genres of novel, short story, drama, and poetry are summarized and the author outlines the names of the most successful Serbian writers. Problems concerning the publication process and the market of literature books are mentioned as well.

Keywords: Serbia, Serbian literature, Serbian authors, readers, publishing houses, book market

Ако случайността ви отведе в Белград, Нови Сад, Ниш, Крагуевац, Суботица или в който и да е друг от по-големите градове в Сърбия, не пропускайте възможността да посетите някоя книжарница. От книгите, които се предлагат там – от актуалните световни бестселъри, които сръбските издателства превеждат много бързо, до изобилието от заглавия на наши автори – ще придобиете основна представа за това какво доминира в сръбската литература и култура през първите десетилетия на новия век. Някои неща са същите, както и на други места в Европа. Ако не беше езиковата разлика, щяхте да си помислите, че сте в който и да е европейски град – накъдето и да се обърнете, ви гледат Стивън Кинг, Паулу Коелю, Трейси Шевалие... можете да продължите списъка с имената от вашата книжарница. Но има и нещо различно, нещо, което бих нарекъл знак на времето, духовна атмосфера или излъчване на езика. Така съвременната читателска публика, вследствие на установените конвенции, а донякъде водена от интереси, които е колкото лесно, толкова и трудно да бъдат разпознати, продължава да дава голямо предимство на фикционалните пред нефикционалните текстове. Въпреки че предлагането на нефикционални книги през последните години шеметно нараства, читателите в Сърбия предпочитат да избягат от недотам щастливата реалност, четейки някоя съблазнителна измишльотина, която ги пренася някъде другаде, вместо книги, които

по един или друг начин ги подсещат за тази реалност. Сред фикционалните текстове, както навсякъде по света, абсолютен приоритет има романът, докато към разказите и поезията интересът е много по-слаб и тях като че ли ги четат само посветените и чревоугодниците.

Сръбското общество през последните трийсет години – от падането на Берлинската стена и разпада на Югославия до днес – премина през криза, която нито една писателска инвенция, била тя и гениална, не би могла докрай да измисли, опише, изрази и осветли. Именно тази криза определи и новото лице на сръбската литература, а и значително промени обществената ѝ роля. Отделен аспект на кризата, която все още не е приключила, представлява същинската промяна в издаването и представянето на фикционалната проза, както и цялостното преобръщане на ценностната система (красота, мъдрост и ценност – тези древни хуманистични категории са съвсем наред, но да видим първо колко ще ни струва тази забава!). В прехода безследно изчезнаха или изгубиха значимостта си някогашните големи държавни издателства, които по времето на социализма бяха идеологически контролирани, но и издаваха отлична художествена литература и литературна теория. Частните издателства (в Сърбия има няколкостотин такива), които, с малки изключения, издават какво ли не, и по правило само онова, което носи някаква печалба, поеха формирането и контрола на пазара. (Непечелившите книги трябва да имат някакво специално финансиране.) Един от най-големите парадокси на сръбската социална криза, а след това и на прехода, в който някогашната система бе унищожена, а новата се установява бавно и трудно, е огромният ръст на издателската продукция. Това, от една страна, може да бъде обяснено с усъвършенстването на технологиите и графичната индустрия, относително ниските разходи за печатните услуги и лесната достъпност до издателя (след като вече съществуват, те трябва да издават нещо). И от друга страна, с общата демократизация на обществото, ръста на културния стандарт и крайно необвързващия, свободен достъп до акта на писане: сядате на бюрото, включвате компютъра, замисляте се за малко над собствения си живот и вече сте в новия си роман.

Както и да е, в днешна Сърбия всички пишат и всички са писатели, а крайният резултат е, като се имат предвид и преводите, продукцията от няколко хиляди нови литературни заглавия годишно. Сръбски говорят около десет милиона души, а го разбират още толкова. Затова данните за това разгърнато производство (изкуството вече не се създава, то се произвежда), което всяка есен бива представяно на извънредно значимия и много посещаван Панаир на книгата в Белград, изглеждат направо нереални. Ръстът на продукцията обаче нито е следван от ръст на читателската публика, нито оказва решаващо влияние върху нейните навици и интереси. Както и другаде в Европа, и в Сърбия новите книги на художествената литература се четат от два до четири процента от

населението. Представете си два претъпкани междуградски автобуса. Хората седят, слушат музика, гледат филм, разлистват вестник, разговарят със спътника си или мълчат, изпращат есемеси, дъвчат дъвка или просто запят през прозореца. Само двама-трима от тях държат книга в ръка... Това е положението.

Как да се справим в описаното изобилие? И на кого да вярваме, когато питаме „Какво да чета?“ Някой ще се хвали без мярка, казвайки ви, че сръбската проза е най-доброто нещо, съществуващо в Сърбия в момента, нещо като тениса (Новак Джокович) или айвара (защитения продукт от чушки), а друг злобно ще ви отговори да не четете нищо, защото тук няма какво да се чете, сръбската проза не е това, което е била, няма го вече Милош Църнянски, нито пък Иво Андрич, нито Борислав Пекич, нито Данило Киш. Някой, по силата на едно изконно човешко качество, което днес вече не се приема за каквото и да било морално прегрешение, а само за начин на себепредставяне, веднага ще спомене себе си и любезно ще ви упъти към сайта си. Друг, прикривайки факта, че самият той нищо не чете, веднага ще заговори за политика. Сръбското общество е политически разделено вече повече от двеста години, още от установяването на модерната сръбска държава и така е и днес, навсякъде, та дори и в литературата. Кажете ми за кой футболен отбор викаш, за кого си гласувал на последните избори (най-малко два пъти годишно), и ще ти кажа кой си и какъв си. И с издателствата и критиката не е по-различно. Издателствата водят рекламните си кампании – всяка книга, която издават, по правило е изключителна и дългоочаквана, а литературната критика се мъчи да оцелее и губейки някогашното си влияние (днес видимо само при взимането на решение от журита, които дават награди), постоянно се видоизменя: ту приема формата на публицистично-медийно-маркетингов мутант, ту, свита в резервата на нискотиражните академични или литературни списания, тихо спори, най-често сама със себе си.

Абсолютно надежден начин за справяне не съществува. Но относително приемлив – да. Бъдете информирани, не губете любопитството си, консултирайте се с няколко, по възможност, различни извора. Прелиствайте вестниците и периодическите издания (в Сърбия има стотици от тях), претърсвайте интернет, прочетете по някоя статия или есе, обърнете внимание на наградите – разбира се, не на всички, защото това е невъзможно, но на най-важните – непременно. В Сърбия годишно се раздават по няколкостотин литературни награди, и за разлика от всички, които мислят, че има прекалено много награди (това са най-вече тези, които не са получили нито една), бих казал, че са прекалено малко. Казвам го без капка цинизъм (цинизмът е само маска на чувството за малоценност, нищо друго) – защото всеки, който пише в Сърбия, заслужава някаква награда, каквато и да е, да не обяснявам сега защо, тъй като в противен случай би трябвало да напиша най-малко един ро-

ман на тази тема. Ако във Франция съществуват пет хиляди награди (с цифри: 5 000), защо в Сърбия да не съществуват петстотин (500)? На кого пречи това? Всяка наградена книга ще има поне един читател повече, а писателят, макар и символично, ще подобри състоянието на банковата си сметка. Не виждам нищо лошо нито в единия, нито в другия случай. Все пак, със сигурност най-голямата полза от награждаването е, че въобще се говори за литературата във време, в което това изкуство е изгубило някогашния си смисъл и днес забързано търси някаква нова обществена роля, която да надхвърли индивидуалната му значимост. Тя, за щастие, е постоянна и непроменлива: този, който пише, и този, който чете, е ментално, морално и емоционално активно същество.

Ако в Сърбия, както и другаде, романът е синоним на фикцията, на всяка цена прегледайте списъка на носителите на най-престижната сръбска (някога югославска) награда за този литературен жанр. Десетилетия наред тя е връчвана от белградския седмичник „НИН“. Тя събира на едно място най-значимите имена в историята на модерния сръбски роман – от Милош Църнянски и Меша Селимович, до ден днешен. През изминалите три десетилетия наградата получиха писатели, които представят съвременната сръбска проза, например: Драгослав Михайлович, Милорад Павич, Воя Чоланович, Мирослав Йосич Вишнич, Милисав Савич, Радослав Петкович, Владимир Арсениевич, Светлана Велмар-Янкович, Данило Николич, Давид Албахари, Милован Данойлич, Горан Петрович, Владан Матиевич, Владимир Тасич, Светислав Басара, Драган Великич, Владимир Пищало, Филип Давид, Ивана Димич... Произведенията на споменатите писатели са преведени на много европейски и световни езици, а някои от тях имат истински международен успех. Благодарение на интереса на обществеността към „НИН“-овата награда (сръбския еквивалент на „Букър“) и внимателното проследяване на романовата продукция, може да се каже, че нито един съвременен сръбски роман не е останал непрочетен, а допълнителните корекции и постоянната преоценка доведоха, следвайки една моя стара идея, до издателската поредица „off-НИН“. Тя колекционираше най-значимите романи, на които тази награда по една или друга причина е убягнала.

Ако за съвременния сръбски роман е меродавна „НИН“-овата награда, тогава би могло да се каже, че Андричевата награда има също то значение за съвременния сръбски разказ. Погледът върху списъка на носителите ще ви отведе, с малки допълнения или корекции, до възможното съдържание на една антология на съвременния сръбски разказ (Драгослав Михайлович, Антоние Исакович, Милисав Савич, Александър Тишма, Мирко Ковач, Светлана Велмар-Янкович, Давид Албахари, Данило Киш, Видосав Стеванович, Радослав Братич, Младен Марков, Филип Давид, Йован Радулович, Радослав Петкович, Саша Хаджи-Ганчич, Милица Мичич-Димовска, Воя Чоланович, Жи-

воин Павлович, Вида Огненович, Павле Угринов, Радован Бели-Маркович, Данило Николич, Мирослав Йосич Вишнич, Александър Гаталица, Владан Матиевич, Милорад Павич, Мирослав Тохол, Михайло Пантич, Йовица Ачин, Любица Арсич, Горан Петрович, Драган Стоянович...). Интересно е, че много от носителите на „НИН“-овата награда са носители и на Андричевата награда, което показва, че сръбските прозаисти в еднаква степен и със сходно вдъхновение пишат и романи, и разкази, докато много по-малко са онези, които предпочитат само разказа или само романа: романът носи обществен престиж и широка читателска публика, докато разказът е форма, с която писателят се утвърждава в литературните среди.

Съвременната сръбска поетическа сцена е много разединена и трудно обхватна за критиката. Липсата на широк обществен интерес към актуалното поетическо творчество (освен в някои случаи) по никакъв начин не влияе на дълбинните езикови и поетически трансформации в съвременната сръбска поезия. Извън медийния шум, пазарния натиск и новото, все по-силно изразено идеологизиране на литературния език, на което не успяват да устоят романът и драмата, поезията (и разказът) оцеляват като пространство на трудно доловимия диалог на свръхчувствителния индивид и света на културата (и в синхронен, и в диахронен смисъл). Годишно в Сърбия излизат няколкостотин поетически книги и поезията „по кръвен път“, като някакво тайно знание, все пак се разпространява сред малкото останали заинтересовани читатели (и критици), което, откъдето и да се погледне, е от първостепенно значение за опазването на същността на литературното въображение и непряко, за разпознаваемостта и качеството на националната култура.

След като в последното десетилетие на миналия и първото десетилетие на новия век си отидоха редица значими и най-значими сръбски поети (Десанка Максимович, Васко Попа, Оскар Давичо, Александър Ристович, Бранислав Петрович, Иван В. Лалич, Йован Христич, Стеван Райчкович, Миодраг Павлович, Борислав Радович, Срба Митрович, Воислав Деспотов, Милош Комадина, Вуица Решин Туич, Раша Ливада), в днешната сръбска поезия се установи съвсем отворена, нейерархична ситуация, в която протичат процеси на митопоетическа реинтерпретация на културата, непрестанна ревитализация на традицията (Любомир Симович, Милован Данойлич, Матия Бечкович, Райко Петров-Ного, Стеван Тонтич, Милосав Тешич, Милан Ненадич, Джорджо Сладое, Мирослав Цера Михайлович) и експериментиране с изразителните възможности на езика (от демонизма и неоавангарда до веризма и чистия лиризм: Милутин Петрович, Мирослав Максимович, Новица Тадич, Душко Новакович, Слободан Зубанович, Владимир Копицл, Томислав Маринкович, Милан Джорджевич, Небойша Васович, Васа Павкович, Милован Марчетич, Никола Вуичич, Иван Негришорац, Александър Лукич, Драган Йованович Данилов, Ласло

Блашкович, Саша Радойчич, Воислав Каранович, Живорад Неделкович, Гойко Божович, до най-младите). Очевиден е и ръстът на женската поезия (Мария Шимокович, Владислава Войнович, Гордана Джилас, Ана Ристович, Ясмина Топич, Драгана Младенович и други).

Като синтез на езиково въображение, традиция, история, психология, иманентност и трансцендентност, зададен от разноликите и разнопосочни перспективи на индивидуалния творчески талант, съвременната сръбска поезия е квинтесенция на най-доброто, което протича в днешната сръбска литература, творчески богата и разностранна. Това провокира и противоречията в критическите ѝ прочити, които са обусловени от поколенческата, поетическата и политическата (идеологическата) позиция на критиците. Съвременната сръбска критика, във всичките ѝ разновидности, от академичната до оперативната (в списания, вестници, медии), успява да следи и оценява почти цялата литературна продукция, което я превръща във важна част от литературната сцена, въпреки загубата на реалното ѝ влияние и пословичните (и пословично стереотипни) забележки, които непрестанно се отправят към нея. Има голям брой активни критици, с различни поетически и жанрови афинитети, готови постоянно да осмислят, систематизират и оценностяват всичко, което литературното всекидневие ни поднася.

В края на миналия и началото на новия век сръбската литература премина през фаза на дълбоки вътрешни и външни трансформации. Формираха се няколко нови важни нейни характеристики. В следствие на промените в обществения модел – от социализма, през регресивната фаза на постсоциалистическия колапс (заради уникалността на явлението все още не е намерено точно наименование), към псевдодемокрацията и либералния капитализъм, се стигна и до загубата на някогашната обществена функция на изкуството (идеологически афирмативна или корозивна). С пълната либерализация на словото бе намалено реалното значение на художественото (фикционалното) писане, което някога използваше метафорично изразяване, за да отмести границите на човешката свобода. Много писатели, които придобиха слава по време на стария режим, напуснаха сцената. Дойдоха нови поколения, на които не беше дадена възможност за сключване на какъвто и да е социален договор. Всеки писател сам се справя на свободния пазар на художествените идеи и форми така, както знае и умее. Вече няма доминантна поетика, но няма и литературни агенти. Новата обществена ситуация, в която интересът към изкуството и културата се котира сравнително ниско, спонтанно и равнодушно легализира всички начини на писане. Пишете, както ви харесва! В днешна Сърбия можете да бъдете и Томас Ман, но на кого му пука, бъдете каквото искате и можете. Установяването на пазар на изкуството, в който новата държавна администрация се намесва с добри намерения, но не винаги вещо и успешно, раздели фикционалната литература на роман

и всичко останало. А съвременната сръбска поезия и есеистика, които сравнително често показват прекрасни резултати, станаха пазарно и медийно безинтересни и бяха избутани на трети план. Докато разказът и новелата оцеляват в малките целеви групи. Драмата, благодарение на успешните театрални постановки, изживява нова експанзия (освен Любомир Симович, Душан Ковачевич и Вида Огненович – международно утвърдени автори, нов творчески замах на сръбската драма дадоха и Небойша Ромчевич, Биляна Сърблянович, Милена Маркович, Углеша Шайтинац и Мая Пелевич).

Преди тридесетина години женското писане в сръбската фикционална проза, а в значителна степен и в поезията и драмата, се наложи както в сферата на забавното, кичозно разказване, така и в областта на стойностната художествена литература, каквато пишеха и пишат Светлана Велмар-Янкович, Вида Огненович, Милица Мичич-Димовска, Миряна Павлович, Любица Арсич, Гордана Чирянич, Ивана Димич, Миряна Митрович, Миряна Новакович, Елена Ленголд... Разбираемо е, че е така. От десетина читатели на съвременна сръбска проза осем са жени – след хилядолетната доминация на мъжката перспектива е време за женския разказ. Под натиска на реалността се стигна до значително тематично разширяване на сръбското разказване. Потребността от пречистване от травматичните места от близкото минало, както и споменът за неравното време, което беляза всички хора в тази част на Европа, до голяма степен определиха типа, посоката на движение и съдържанието на писателското въображение. В сръбската литература, по обясними причини, почти два века е култивиран митът за силно изразената национална отговорност, чийто резултат е преувеличената, траурна и трагична, често претенциозна, целомъдрена и прекомерна сериозност на литературния израз. Въпреки това духовитостта, игровостта и езиковата изобретателност никога не са напускали сръбските писатели. Така е и днес, когато писането е освободено от каквито и да било императиви, и когато най-сетне се използва възможността на човека да мисли и действа във всички посоки.

Писателят вече не е нито морален арбитър, нито политически пророк, нито национален глашатай, нито диктатор на вкуса, а някой, който ни призовава сами да следваме собствената си воля. Духовитата игра на мистификация и демистификация е една от най-добрите черти на съвременната сръбска проза. Мисля си за това, докато чета книгите на Йовица Ачин, Радован Бели-Маркович, Владислав Баяц, Ласло Блашкович, Велимир Чургус Казимир, Милета Проданович, Милован Марчетич, Миодраг Раичевич, Джордже Писарев, Фране Петринович, Владимир Пицало, Слободан Тишма, Васа Павкович, Зоран Чирич, Неманя Митрович..., както и за новоутвърдените в последните години имена: Сърджан Валяревич, Звонко Каранович, Игор Мароевич, Вуле Журич, Марко Видойкович, Сърджан В. Тешин, Боривое Адашевич...

Всяка година се появяват по няколко книги, които задължително трябва да се прочетат. Нямам заключение, което да претендира за общовалидност: съвременната сръбска литература, в по-голяма степен прозата и драмата, отколкото поезията, следва стихията на живота, плува по течението и срещу него, задържа главата си на повърхността, понякога вика за помощ, понякога заблуждава или съблазнява, понякога мъдро и вдъхновено говори, понякога се плащика в плитчините. Ще съм щастлив, ако вземете в ръце някоя от книгите на споменатите тук по-горе или неспоменати сръбски писатели и се оставите на изживяването, което само четенето може да ви донесе. Проверете за какво става дума и сравнете с вашите прозрения, опит и размисли. Сигурен съм, че си струва отделеното време.

Превод
СИМОНА-АЛЕКС МИХАЛЕВА
Софийски университет
„Св. Климент Охридски“
✉ *sunny_alex@abv.bg*